

Український національний проект та російські столиці в ХІХ ст.

Формування національних проектів протягом ХІХ ст. зіштовхувалось із чисельними парадоксальними ситуаціями. Однією з таких, зокрема, стала роль двох російських столиць, модерної - С-Петербургу та патріархальної - Москви у процесах культурної, національної та політичної консолідації представників українських громад як цих міст так і України в цілому.

Ключові слова: С-Петербург, Москва, українська громада, Українська Парламентська Громада, «Украинский вестник».

Імперський період української історії пов'язаний з двома впливовими континентальними політичними гравцями – Австрійською (з 1867 р. – Австро-Угорською) та Російською імперіями. Імперський фактор знаходив відображення в усіх сферах життя від політичної до культурної. Столиці традиційно були (та залишаються) центрами тяжіння всього державного та культурно-інтелектуального життя. Оскільки саме в них концентрувалась (та концентрується) переважна більшість освітніх, культурних установ, підприємств та чисельних державних відомств. Міста в цілому, а особливо столиці наділені надзвичайно притягальною силою, наділені аурою втілення заповітних мрій та реалізацією амбітних планів. В запропонованому матеріалі зупинимось на двох Російських столицях та національній складовій їх суспільно-політичного життя. З легкої руки російського філолога та культуролога В.Топорова[1] в окремих публікаціях[2] ці два центри класифікуються як місто-блудниця та місто-діва(наречена). Орієнтований на захід С-Петербург уособлювався із гріхом-блудом, а історична стародавня Москва - цнотливою нареченою. Інший архетип – Москва - «матушка», Петербург - «батюшка». Втім, основну увагу в статті зосередимо не на культурологічних нюансах, а на особливостях діяльності українських громад в умовах двох столиць та співвідношенні імперського та національного.

Останнім часом посилилось зацікавлення урбаністичними студіями, збільшилась кількість досліджень, присвячених ролі міст у розвитку епох та цивілізацій. У Львові в 2004 р. було відкрито Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Ця громадська організація проводить конференції, семінари, розміщує на власному сайті статті, розвідки, присвячені місту як цивілізаційному феномену в цілому, та зокрема, Львову, як історико-культурному центру Галичини, а також історії інших міст [3]. У листопаді 2002 р. відбулась міжнародна конференція «Краків і Львів у європейській цивілізації», в роботі якої взяли участь провідні науковці, відомі громадські діячі з України та Польщі. Серед найбільш знаних учасників варто пригадати: Я.Грицака, Я.Пурхлю (директора міжнародного центру культури у Кракові), Є.Вирозумського, Я. Малецького, Я.Ісаєвича, М.Рябчука[4]. Предметом доповідей та рефератів науковців виступали як роль старих столиць в європейській цивілізації, так і їх перспективи в майбутньому. Не менш цікаве дослідження Я.Грицака присвячене фактично, взаємодоповненню міста Лева та І.Франка[5]. В останні роки дослідники все більше уваги приділяють так званим его-джерелам: листуванню, спогадам, щоденникам. В мемуарах представників українських громад російських столиць – С.Русової, Д.Дорошенка маємо можливість віднайти найбільш характерні риси взаємодії міста та громади.

В сучасній українській історичній науці здійснюються поступові кроки, націлені на переосмислення принципів методологічних підходів, пов'язаних ще з народницькою традицією в історіографії. В першу чергу, йдеться про необхідність відмовитись від етноцентричності та віктимізації власної історії, в тому числі і протягом «імперського» ХІХ ст. В цьому контексті спробуємо відстежити роль російських столиць у формуванні українського національного проекту.

Стосунки між центром та периферією вибудовувались нерівномірно протягом ХІХ ст. Характерною рисою загальних настроїв в Російській імперії в першій половині століття було захоплення так званою «новою Італією».

Саме так позиціонували та сприймали українські землі представники російської влади та громадськості. Ідилічність стосунків проявлялась і в прийнятті окремих кадрових рішень. Так, професора ботаніки Московського університету М.Максимовича у 1834 р. було призначено на посаду ректора Київського університету. Московський університет посідав помітне місце в науковому, культурно-освітньому житті всієї імперії. Серед відомих випускників та викладачів цього навчального закладу зустрічаємо і українців, зокрема, це вже згаданий М.Максимович. Кандидатура М. Максимовича була активно підтримана міністром народної освіти С. Уваровим. Ще в 1827 р. Михайло Олександрович підготував до друку та видав збірку українських пісень. Завдяки збірці М. Максимович познайомився з М. Гоголем. Після призначення на ректорську посаду, М. Максимович запропонував М.Гоголю очолити кафедру всесвітньої історії університету. В цей самий час Гоголю надійшла інша пропозиція від міністра народної освіти С. Уварова щодо професорської посади в Петербурзькому університеті, на яку він погодився. В 1834 р. Московський університет видав друге зібрання «Українських народних пісень» М. Максимовича[6].

Не менш відомим українцем, чіє життя та наукова діяльність пов'язані із Московським університетом є Осип Бодянський. У 1846 р. О. Бодянський підготував до друку та видав у типографії університету відомий історико-політичний трактат «Історія русів»[7], яку сучасні українські політологи та історики позиціонують як перший *український* памфлет. Для трьох відомих українців, пов'язаних з названими університетами, пошук та відповідь на питання щодо визначення власної ідентифікації становили проблему, яка, як правило, вирішувалась на користь подвійної лояльності.

Активізація українського націотворення припадає на другу половину XIX ст. Наприкінці 50-х рр.. XIX ст. перша українська громада виникла у північній російській столиці (не без «участі» уряду, який заборонив колишнім кирило-мефодієвцям проживання в українських губерніях, не включивши в перелік заборонених місць столицю). Перший літературно-

художній часопис «Основа» з'явився завдяки членам петербурзької громади В.Білозерському, М.Костомарову, П. Кулішу, які оселились в столиці після повернення із заслання.

Через незначну кількість університетів, та відсутність вищого навчального закладу на Лівобережжі, значна частина дітей української збіднілої малоземельної шляхти вирушала на навчання до російських столиць. Відсоток українців в університетах С-Петербургу та Москви був помітним, і в умовах революції 1905 р. вони голосно заявили про свої права. Так, 28 вересня студентами петербурзького університету було проведено український мітинг, учасники якого прийняли наступну резолюцію (зберігаємо мову оригіналу): «Оскільки вживання рідної мови у всіх державних та громадських закладах є одним із головних методів культурного та економічного розвитку нації. Оскільки Україна, як національна одиниця, висловлює ще цілий ряд інших соціально-економічних особливостей, в силу того, що за умов існуючого режиму жодне забезпечення національних прав неможливе, вимагаємо:

1) скликання установчих зборів на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування;

2) автономії України на широких демократично-федеративних основах» [8, арк. 65].

Як бачимо зі змісту резолюції, вимоги визнання права вживання та використання рідної мови в цей час вже не відділяються від чітко сформованих та обґрунтованих політичних вимог, які все ще не йшли далі боротьби за здобуття автономного статусу.

За спогадами С.Русової¹ в Петербурзі в 1905-1906 рр. на навчанні перебувало багато української молоді[9, с. 164]. Молода Петербурзька Громада складалася із студентів усіх вищих шкіл міста. Але клімат та погані

¹ Русова (у дівочтві Ліндфорс) С. – відома як педагог, активна учасниця українського та жіночих рухів, дружина піонера української статистики, одного із лідерів Старої громади Олександра Русова, та матір співзасновника першої політичної партії Наддніпрянщини – Михайла Русова.

умови життя негативно впливали на стан здоров'я та психічний стан «синів південного краю», тому чимало їх вмирало від сухот, хворіли на нервові хвороби. Все це стало причиною організації товариства ім. Шевченка для допомоги українській молоді, яка навчалася в Петербурзі. Члени товариства збирали гроші на допомогу та долучили до цієї справи заможніших петербурзьких українців. Гроші збирали підписними листами і концертами. Українські концерти в Петербурзі любили не лише українці, але й російська публіка. В першу чергу, за гарну музику. Майже завжди до участі в концертах запрошували артистів зі складу імператорської опери, які співали українські пісні. На думку Софії Русової, подібні концерти, та концерти-вечірки з танцями, «мали все-ж таки велике національно-громадське значення, об'єднуючи всю українську колонію та демонструючи розвиток українського мистецтва»[9,с.164].

Завдяки українській громаді в Петербурзі почало функціонувати Добродійне Видавниче Товариство. Головною метою організації проголошувалось видання популярної літератури українською мовою у доступній, белетристичній формі. Як згадує С.Русова, «це виходило часом досить комічно, але разом із тим, для селянського читача полегшувало розуміння наукових відомостей і більше захоплювало легкою формою»[9, с.162]. Завдяки Товариству, Олександр Русов підготував та видав маленький курс метеорології («Подія на хуторі»). Д.І.Дорошенко, на той час студент петербурзького університету, розказав про відкриття Америки. Є.Чикаленко видав свої «Господарчі поради», були видрукувані «Початкова географія» та «Буквар» С.Русової. Але найбільш помітною подією стало видання повного тексту «Кобзаря» Тараса Шевченка. Редагування доручили тоді ще молодому, «але симпатичному» вченому В.Доманицькому[9, с.162]. Отримання дозволу на повне видання виявилось непростим завданням. Софія Русова зазначала: «майже кожен вірш із так званих «нецензурних» творів Шевченка доводилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною впертістю, і це робив П.Я. Стебницький [9, с. 163].

Товариство підготувало до друку два варіанти видання - одне розкішніше, дорожче, друге дешевше, доступне для широкого загалу.

В цей час серед членів петербурзької громади крім вже згаданих, були і композитор Якименко-Степовий, поет Олесь Кандиба. Вся ця молодь відвідувала родину Русових, Кандибу ввела в їх дім відома харківська громадська діячка, меценатка Христина Алчевська. Напередодні війни благодійне товариство видало своїм коштом перші твори Олеся та Степового. Перший жіночий вищий навчальний заклад в імперії – Бестужівські курси також не залишився осторонь українського життя столиці. Одним із професорів навчального закладу була перша жінка-історик, росіянка за походженням, але українка за покликанням – Олександра Єфименко. На курсах вона започаткувала цікавий семінар з української історії. Курсисткам цього було мало, їм бракувало знання української мови та літератури. Склалась невелика група «медичок» та бестужевок, під проводом Наталі Калинович, яка звернулась до О.Русова з проханням прочитати міні-курс граматики української мови, а до С.Русової - курс української літератури. На жаль, ці заняття досить швидко довелося припинити, оскільки не існувало офіційного дозволу на їх проведення, що могло обернутися проблемами для Русових.

Революційні потрясіння заставили російських чиновників, які відповідали за прийняття державних рішень, переглянути ставлення до нагальних національно-культурних питань. Позитивні зрушення торкнулись і української мови. Після неодноразових звернень представників Петербурзької громади до російського прем'єра С.Ю.Вітте, була створена наукова комісія. До її складу включили і Олександра та Софію Русових, разом із не менш відомим українським діячем, видавцем В.Наумовим. Очолив комісію відомий російський філолог, громадський діяч – О.О. Шахматов. «Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові

доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не діалект. Як додаток до його розвідки йшли наші статті»[9, с.168].

Сучасники першої російської революції високо оцінювали роль у розгортанні визвольних проектів, як загальнополітичних, так і національних, представників партії конституційних демократів (кадетів), осередки якої були представлені в усіх губернських центрах імперії [9, с. 169]. Київський вважався одним з найбільш впливових. Зрозуміло, що всі філії та їх керівники мали найтісніші контакти з лідерами партії, які зосереджувались в столиці.

На початку 1906 р. петербурзька громада започаткувала видання часопису "Украинский вестник" (його редактором став М. Славінський²). Цей часопис виходив із травня до вересня як тижневик. На той час, це був фактично єдиний суто політичний український журнал. З початком революції з Галичини до Росії повернувся М. Грушевський, він активно включився в життя петербурзької громади, став постійним політичним оглядачем вісника. На сторінках часопису виступав і інший славетний галичанин - І. Франко. Друкувались Д. Дорошенко, О. Лотоцький, В. Доманицький, П. Стебницький, С. Русова та ін. Економічні статті та огляди здійснював блискучий політеконом, професор М.Туган-Барановський. Як і у випадку з М.Гоголем, О.Бодянським, постать М.Тугана-Барановського періодично стає об'єктом суперечок між російськими та українськими науковцями, культурологами та політиками, щодо включення в національний «пантеон». Редакція "Украинского вестника" разом із приміщенням Української Парламентської Громади стали головним осередком українського життя в Петербурзі" [4, 81].

Фактично одразу після розпуску Першої Думи було закрито і журнал. Зі змінами в суспільних настроях та внутрішній політиці українське життя в північній столиці не припинилось. Головним змістом діяльності місцевої

² Славинский М. А. – відомий журналіст. Одночасно, був і редактором-видавцем щоденної київської газети "Свобода и право"- органу кадетської партії, яка виходила протягом 1906 р. В цей же час, у Києві редагував та видавав «Русскую мысль».

української громади стали питання національного визначення, відстоювання політичних та національних інтересів кожного народу в складі Російської імперії.

В Москві відбувались не менш помітні для українського руху події. Напередодні світової війни активізувалась діяльність різноманітних організацій, в першу чергу, національних. В «старій столиці» було створене Товариство Слов'янської культури, у складі якого функціонувала і українська секція. Як і будь-яка подібна науково-просвітницька установа, ця опікувалась організацією та проведенням лекцій, дискусій, виголошенням рефератів та доповідей. Одним із активних лекторів був вже згадуваний М.А. Славінський. З його ім'ям пов'язується створення теорії про утворення в Росії особливої "імперської нації", яка увібрала в себе кращі сили національної інтелігенції, яку державний апарат протиставляв національним рухам. Саме це, на його думку, і було головною причиною економічної та політичної кризи в країні.

Таким чином, можемо констатувати нерівномірність та іноді парадоксальність вибудовування протягом всього «довгого» ХІХ ст. стосунків між етнічними українцями (як представників периферії) та метрополіями. Насиченість суспільно-політичного, наукового та культурного життя двох російських центрів, опосередковано, і іноді і безпосередньо, стимулювали активність представників української громади. Її представники, в більшості випадків, залишались лояльними до імперії, наполягаючи лише на отриманні прав культурної автономії. Феномен «подвійних» або множинних лояльностей торкнувся і доль відомих вчених, письменників, що стало відображенням складних психологічних та інтелектуальних пошуків, саме цей аспект потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Топоров В.А. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте.[Електронний ресурс]/ ec-dejavu.ru/p/Publ_Toporov_Babilon_html
2. Муниц Н.Е. Сверхтексты в русской литературе. Городские тексты/. [Електронний ресурс]/ Rassvet.websib.ru/text.htm?35&id=5

3. <http://Lvivcenter.org/uk>
 4. Грицак Я. Львів - місто у центрі Європи. / Я. Грицак. - Краків і Львів у європейській цивілізації/Матеріали міжнародної конференції, організованої 15-16 листопада 2002 р. Наукова редакція Я.Пурхлі. – Краків, 2004; Вирозумський Є. Краків і Львів у середньовічній Європі./ Є. Вирозумський – там само; Пурхля Я. Краків і Львів зміність реляцій у XIX і XX століттях./Я.Пурхля – там само.
 5. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886рр.). – К., 2006. – 631 с.
 6. Воропев В. Гоголь и Московский университет/[Електронний ресурс].- philol.msu.ru/data/gogo1200///gogol_and_msu.pdf
 7. Василенко Н.П. О.М.Бодянский и его заслуги для изучения Малоросии/Н.П.Василенко. - К.,1904. – 95 с.
 8. Державний архів Харківської області (ДАХО). - Ф. 969. - Оп. 1. - Спр. 3, арк. 65.
 9. Русова С. Мої спомини. - Львів, 1937 р. – 233 с.
- Цой Ю.М. Діяльність української петербурзької громади в контексті революційних подій 1905 р. . [Електронний ресурс]/ journal.unsv.kiev.ua/index.php?act=article&article=1646
8. Славинский М.А. Национальная структура России и великороссы./В кн.: Формы национального движения в современных государствах. - СПб., 1910. - С. 277-303

Венгерская В.А. Российские столицы и украинский национальный проект в XIX в.

Формирование национальных проектов в течение XIX в. сопровождалось многочисленными парадоксальными ситуациями. Одной из таких, в частности, стала роль двух российских столиц, современной - С-Петербурга и патриархальной - Москвы в процессах культурной, национальной и политической консолидации представителей украинских общин как этих городов, так и Украины в целом.

Ключевые слова: С-Петербург, Москва, украинская община, Украинская Парламентская Община, «Украинский вестник».

Vengerska V. The Ukrainian national project and Russian the capitals in XIXth century.

Formation of national projects during the XIX century faced with numerous paradoxical situations. One of these, in particular, was the role of the two Russian capitals, modern - Saint-Petersburg and patriarchal - Moscow in the processes of cultural, ethnic and political consolidation of the representatives of Ukrainian communities in both these cities and Ukraine in general.

Key words: S-Petersburg, Moscow, Ukrainian community, Ukrainian Parliament Community, «Ukrainskiy vestnik».